

ПРИВАТНА ОСВІТА НА ВОЛИНІ ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗБЕРЕЖЕННІ САМОБУТНІХ РИС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Дослідження питання розселення на Волині національних меншин та їх самобутні приватні системи освіти.

Духовне відродження національних меншин в Україні - багатогранний та довготривалий процес, активізація якого стимульована проголошенням державної незалежності України. Відтак проблема історичної долі народів, їх освіти та культури, що проживали й нині мешкають в Україні, в її окремих регіонах, має нині наукове й практичне значення.

Оскільки представники національних меншин в складі Російської імперії могли навчатися і здобувати освіту, як правило, в приватних закладах, тому вивчення, узагальнення досвіду останніх набуває неабиякого значення в умовах розбудови української незалежної держави. Означена проблема донині самостійно не досліджувалася в історико-педагогічній літературі. Вивченню стану освіти окремих національних меншин присвячені праці Н. Сейко, С. Коляденко, О. Борейка, В. Єршова, Л. Єршової, М. Крука, М. Левківського, С. Пультера, Н. Рудницької. Брак науково-педагогічних праць з питань організації, форм і методів діяльності приватних закладів національних меншин нині гальмує їх розвиток в Україні. Узагальнення історико-педагогічного досвіду діяльності приватних освітніх закладів Волині у збереженні самобутніх рис національних меншин є завданням даної статті. Автор ставить за мету подальший науковий аналіз даної проблеми.

Процес утворення Волині, як адміністративно-територіальної одиниці в складі Російської імперії, був тривалим і зазнавав значних змін. Так, спочатку за указом Катерини II від 23 квітня 1793 року було створено Ізяславське намісництво з центром в Ізяславі [1]. До його складу увійшла територія ліквідованих Волинського та північної частини Київського воєводств. Згодом (1795 р.) намісництво перейменували на Волинське з центром в Новограді-Волинському. Але на цьому зміни не скінчилися. В 1797 р. намісництво було ліквідоване, за указом Павла I від 29 серпня 1797р. утворена Волинська губернія. У 1804 р. її центром офіційно став Житомир. У складі губернії адміністративно-територіальні зміни тривали і далі. Відносно сталими вони стали тільки з утворенням у 1832 р. Південно-Західного краю.

На цей час Волинська губернія мала 12 повітів: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Старокосянтинівський, Рівненський, Володимир-Волинський, Ізяславський, Острозький, Дубненський, Кременецький, Луцький та Ковельський [2]. Такий поділ проіснував до 1925 р. Кожний повіт поділявся на стани, а стани - на урядницькі дільниці, кожна з яких складалася із кількох волостей. Керували повітами справники, а станами - станові пристави, у яких помічниками виступали урядники. В 1884 році в губернії налічувалося 48 станів і 201 волость [3].

Волинська губернія займала особливе місце серед інших губерній Південно-Західного краю. Вона відрізнялася за площею, кількістю населення, його різноманітним етнічним складом. На Волині мешкали представники кількох десятків націй та народностей. Найчисельнішими серед них були корінні жителі - українці, а також євреї, росіяни, поляки, німці та чехи.

Після українців друге місце, за даними перепису 1897 року, посідали євреї, які були найчисленішою меншиною України з кінця XVIII - початку XIX ст.. Саме тоді сталися поділи Польщі і значна територія Правобережної України, заселена євреями, увійшла до складу Російської імперії. Так, у 1797 р. євреїв у губернії налічувалося 14 265 душ [4], в 1866- 194803 [5] і далі чисельність їх постійно зростала. Таким чином, згідно із статистичними даними протягом століття з 1797 по 1897 р. чисельність єврейського населення у Волинській губернії зростає більш як у 27 разів.

Значною за кількістю на Волині була польська національна меншина. Масове заселення краю поляками почалося у другій половині XVI ст. після укладення Люблінської унії (1569 р.). Характерним типом розселення поляків була діаспора- розпорошене розселення окремими етнорелігійними громадами в межах суцільного масиву українського населення, яке стало об'єктом польської колонізації. Такий тип колонізації обумовлювався передусім її соціальним характером. Приєднання Правобережної України до Росії (1795 р.) суттєво не змінило становища польських феодалів, шляхти та римо-католицької церкви. У середині XIX ст. (1857 р.) католицьке населення Волинської губернії нараховувало понад 170 тисяч чоловік [6].

В 30-50 х роках XIX ст. в губернії почали оселятися німці і чехи. Поява колоністів була зумовлена царськими указами Єлизавети Петрівни і Катерини II. Німці і чехи відзначалися в Європі високою працелюбністю і культурою землеробства, а тому царський уряд бажав, щоб ці народи передавали свій досвід населенню Російської імперії. Особливо інтенсивне заселення Волині вихідцями з Німеччини почалось після скасування кріпосного права в Росії в 1861 році. Якщо в 1861 році в 12 повітах Волинської губернії налічувалося 13.7 тисяч німецьких поселенців, то в 1874 році їх вже було 40.3 тисячі, 3 них у Новоград-Волинському повіті було засновано 50 колоній і в них проживало 6804 чоловіки, в Житомирському - відповідно 80 і 12719, в Овруцькому- 21508.

Масове переселення чехів у Росію проходило у 1872-1875 роках за часів Олександра III. Переселенню сприяв договір між Росією і Австро-Угорщиною. Цар обіцяв звільнити чоловіків від військової повинності на 25 років, надавати безпроцентний кредит Державного банку на 10 років, щоб переселенці могли купити землю і завести своє господарство, а також свободу віросповідання.

Якщо господарські справи у переселенців йшли задовільно, то у питаннях освіти й культури та віри невдовзі виникли проблеми. В 1888 році Росія зажадає, щоб чехи стали православними, хто не корився, того позбавляли права купувати землю, його могли вигнати з країни. Забув царський уряд і про обіцянку звільняти від військової служби, та найстрашнішою була заборона навчати дітей рідною мовою. Чехи змушені були навчати своїх дітей самотужки за книгами, привезеними з Чехії.

Царський уряд прагнув усіх іногородців повернути до православної віри, а обстоювання самодержавства зводилося не лише до абсолютної влади монарха, а й прагненням усунути всіх жителів імперії від участі в політичному житті країни, позбавити їх громадянських прав. Принцип народності виявлявся в утвердженні панування великоруської нації, посиленні асиміляції іногородців, ліквідації їхніх традицій і звичаїв. Тому така політика неминуче впливала на освіту, і не тільки на державну, або на ту, яка тим чи іншим чином залежала від держави.

Інша ситуація склалася з приватними закладами освіти, зокрема серед національних меншин.

Так, польська освіта й культура у XIX столітті за незначний у історичному масштабі відрізок часу пройшла кілька етапів підйому та спаду, особливо після січневого (1831-1833 р.р.), а потім листопадового (1863 р.) польських повстань. Поразка обох повстань викликала хвилю терору щодо культурно-освітньої діяльності поляків на території Волині.

Відчувши нездійсненість своїх намірів, волинські поміщики та шляхта намагалися зайняти керівні посади у місцевій адміністрації. Так, відомий освітній і політичний діяч Адам Єжи Чарториский, за власним зізнанням, вступив на російську службу з метою відновлення самобутньої Польщі і найвірнішим засобом для цього вважав освіту у польському розумінні [7]. Він активно співпрацював у справі розбудови мережі польських шкіл з визначним польським просвітницьким діячем Тадеушем Чацьким. Завдяки їх спільним зусиллям, кількість освітніх закладів на Волині почала зростати. При цьому самодержавство не фінансувало відкриття початкових і середніх шкіл, вони могли існувати лише на кошти поміщиків, католицької церкви або заможних приватних осіб, зокрема польської шляхти. Католицьке духовенство зобов'язувалося утримувати школу при кожному костьолі чи монастирі [8].

У 1803 році Т. Чацький був призначений візитатором шкіл Волинської, Київської, Подільської губерній. Він був людиною енергійною й активно працював на ниві освіти. На Волині ним було засновано 126 приходських училищ. Поразка першого польського повстання 1831 р. загальмувала цю діяльність Т. Чацького. Почався етап згортання системи польськомовного шкільництва на території Волині. Та вона продовжила своє існування на приватному рівні. Освіта для поляків Волині стала основним знаряддям збереження ментальності, постійної етнічної самоідентифікації в межах етнічного ареалу, територіальне та адміністративне розділеного між кількома державами. Вже після листопадового повстання (1863 р.) на Волині діяло 55 приватних польських шкіл [9].

В першу чергу на території губернії поширилися приватні пансіони для благородних дівичь. На середину XIX століття в Житомирі діяло два таких навчальних заклади. Перший, пансіон Елеонори Жданно - на правах приходського училища. Як свідчить звіт пані Е. Жданно за друге півріччя 1853 року, для 18 вихованок пансіону викладалися Закон Божий православний та римо-католицький; мови- польська, російська, німецька, французька; арифметика, чистописання, музика і рукоділля. Другий пансіон діяв на правах гімназії. Утримувала його від 1846 р. випускниця Смольного інституту Любов Соколова. 45 вихованок пансіону опановували такі предмети: польська, російська, французька, німецька мови; Закон Божий православний та римо-католицький; чистописання, музика, спів, танці, рукоділля; арифметика, російська та загальна історія [10]. Водночас в повітових училищах польська мова не викладалася взагалі.

Значна кількість єврейського населення зумовила його помітну роль у житті Волинської губернії і сприяла тому, що в краї склалася ціла система приватних, громадських та інших єврейських навчальних закладів. Аналіз архівних матеріалів, наукових праць засвідчує, що у XIX ст. в підходах до єврейської освіти можна виділити три напрямки: традиційний, просвітницький, офіційний. В основі першого лежало прагнення обмежити її рамками національно- релігійної самобутності.

Євреї, виховуючи своїх дітей, передусім дбали про їхню релігійну освіту. Тому в кінці XVIII- в першій половині XIX ст. у Волинській губернії повністю домінували прихильники традиційної течії в єврейській освіті, яка практично була поза увагою державних органів управління. Навчанням займалися меламенти або книжники, які за обсягом викладання поділялися на початкові та вищі. Навчальні заклади, до яких ходили діти, і в яких заняття проводили меламенти, називалися хедерами або хадарімами. Навчання в них вважалось обов'язковим для всіх хлопчиків віком від 6 до 13 років.

Хедери створювалися меламенами і функціонували винятково на кошти батьків, які оплачували навчання своїх дітей. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей створювалися талмуд-тори. Вони утримувалися на кошти єврейських громад-кагалів та на пожертвування заможних євреїв. Керували ними вибрані єврейськими громадами старшини. До викладання, як правило, допускалися особи, які мали кваліфікацію не нижчу приватного вчителя, однак в багатьох хедерах працювали малоосвічені меламенти.

Іншим типом навчальних закладів були бет-мідраші (будинки навчання або молитовні школи), які виконували не тільки функції навчання, а й моління. Значна їх частина була побудована й утримувалась також на кошти кагалів і частково - за рахунок багатих приватних осіб. Вони діяли практично в усіх містах і містечках, де значною була єврейська громада. На початок XIX століття у Волинській губернії діяло 53 бет-мідрашів, в середині століття все більшу роль починають відігравати меламенти і менш значну - талмуд тори[11].

В подальшому структура традиційних приватних єврейських навчальних закладів зазнала змін, на що вказує звіт губернської єврейської училищної комісії за 1865 р. Він свідчить, що в середині 60-х р. XIX ст. в системі єврейських навчальних закладів бет-мідраші і хедери почали втрачати свої позиції, а меламенти, тобто приватні вчителі, навпаки посилили свою діяльність. Так, якщо в 50-х роках в губернії працювало 245 бет-мідрашів і 297 хедерів, у яких відповідно навчалось 12967 і 4284 хлопчиків, то в 1865 р. їх було відповідно 191 і 102, і навчалось в них 9311 і 692 учні. Тобто кількість цих закладів зменшилася на 54 і 195 одиниць, а кількість учнів у них-відповідно на 3656 і 3592. У той же час зросла кількість меламентів, які навчали дітей. Якщо у 1854 р. їх нараховувалося 51 і вони навчали 468 хлопчиків, то у 1865 р. відповідно 371 і 3104 [12]. Зазначені зміни були викликані тим, що державні органи поступово намагалися взяти під свою "опіку" традиційні єврейські навчальні заклади.

Та незважаючи на спроби царизму підпорядкувати собі єврейську освіту, абсолютна більшість євреїв входила до міцно згуртованої корпорації, відособленої від навколишнього суспільства. Євреї продовжували навчати своїх дітей у талмуд-торах й хедерах. У 1906 р. на Волині працювало 513 хедерів і 17 талмуд-тор, в яких навчалось майже 11 тис. дітей, що за кількістю було в 16 разів більше від контрольованих державними органами єврейських училищ і втричі більше, ніж учнів у них. Вони фінансувались єврейськими громадами й заможними євреями. Таке ставлення до освіти єврейських громад призвело до того, що за рівнем грамотності у Волинській губернії євреї займали одне з перших місць.

Селилися вони переважно в сільській місцевості і, маючи власне історичне минуле, зовсім інший релігійний та буденний світогляд, іншу мораль, побут, менталітет і специфіку обшинного життя, вони тривалий період майже повністю були відгороджені від впливів місцевого населення та органів влади, зберігаючи власну самобутність.

Німецькі колонії на Волині у другій половині XIX ст. представляли собою замкнуті територіально- адміністративні одиниці. Свою відособленість вони підкріплювали майже повним незнанням ні української, ні російської мов і користувалися виключно німецькою мовою й приналежністю до іншого віросповідання. З-поміж різних факторів, що сприяли збереженню волинськими німцями своєї етнічної своєрідності, значну роль відіграла система освіти.

Потреба в елементарній освіті у німців-колоністів була, в першу чергу, наслідком деяких вимог їхнього віросповідання. І в менонітів, і в лютеран кожен віруючий повинен був вміти читати священні книги самостійно. Понад того, згідно лютеранських принципів кожний підліток допускався до обряду конфірмації, лише витримавши своєрідний іспит на вміння хоча б читати різні церковно- релігійні тексти і знати основні релігійні догмати [13]. Оскільки навчання велося переважно по Біблії, Євангелії та інших церковних книгах, то поряд з навичками читання і письма німецька школа виховувала учнів у моральному та духовному плані, знайомила їх з основними положеннями протестантського віровчення, закладала основи релігійного світогляду та національної самосвідомості.

В умовах перебування в шородному етнічному середовищі школи допомагали волинським колоністам зберегти свою національну самобутність, свою мову, звичаї і традиції, ментальність і культуру. Будівництво школи було однією з найважливіших першочергових турбот кожної колоністської общини. Навіть кірхи та молитовні будинки споруджували пізніше. Інколи суміжні колонії об'єднували свої зусилля для швидшого вирішення цього питання. За архівними даними найдавніша німецька школа на Волині була відкрита ще у 1797 році в колонії Скерневські Голендри Володимир-Волинського повіту і навчалось в ній 22 учні (14 хлопців і 18 дівчат) [14]. До 60-х років XIX ст. кількість колоністських шкіл в губернії була досить незначною, а на 1865 рік їх налічувалося лише 34 [15].

В наступне двадцятиліття кількість їх зростала надзвичайно швидко. Так, у 1885 році на Волині було 306 німецьких шкіл, в яких навчалось 12625 учнів (6862 хлопчики і 5763 дівчинки). На територіях, де проживали німці, були поширені однокласні приватні, так звані народні школи. Така форма шкіл найкраще підходила для невеликих населених пунктів. Навчання велося в одну або дві зміни і здійснювалось, як правило, одним вчителем. Навчання в таких школах було платним. На відміну від єврейських приватних навчальних закладів, тут навчались майже нарівні хлопчики і дівчатка. Завдяки саме цій особливості, рівень грамотності німців та чехів був вище, ніж у євреїв. Вони посідали перші місця за рівнем освіти, відповідно у чехів 59 % , у німців 37,8 [16].

Самостійність і закритість німецьких поселень з часом почала непокоїти царський уряд. Тому органи державної влади почали вживати певні законодавчі заходи, з метою інтеграції німців у систему російського територіально-адміністративного устрою та російського суспільного життя. Перші спроби були здійснені ще в 60-ті роки XIX ст., коли згідно з законом 1864 року іноземців зобов'язували приймати російське підданство, а в 1866 р. було запроваджене над місцевими селянами та колоністами спільне управління. Однак, волинські німці проігнорували ці нововведення.

Отже, попри намагання царського уряду перетворити усе населення Волині в одну єдину російську націю з однією для всіх мешкаючих тут народів культурою, освітою, мовою, це зробити не вдалося. І великою мірою, саме завдяки існуванню у багатьох меншостей Волині своїх самостійно сформованих, самодостатніх приватних освітніх систем, які були ізольовані від зовнішніх впливів. Завдяки ним в тяжкі часи різних етнічних протистоянь та утисків була збережена своя, притаманна лише певній спільноті культура, освіта, духовність, мова. Національна приватна освіта на Волині середини XIX - початку XX століть зіграла роль останнього захисного бар'єру у справі збереження недоторканих, самобутніх рис національних меншин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дати подаються за старим стилем.
2. Батюшков П. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго- Западного края. -СПб., 1888.-С. 231-235.
3. Забелин А. Военно- статистическое обозрение Вольшской губернии. Ч. 1 Киев, 1887.-С. 359
4. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 11.- С. 535.
5. Статистический Временник за 1866 год.- СПб., 1867.- С. 31.
6. Надольська В. В. Поляки на Волині у другій половині XIX століття.// Збірник статей. Луцьк. 1998. С. 548.
7. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині- Житомирщині у XIX-першій половині XX століття.- Житомир, 1997. - С. 34-45.
8. Там само - С. 74.
9. Там само - С. 46-47.10. Державний архів Житомирської області . Ф. 71. Оп. 1. Спр. "1114.-Сведения о частных учебных заведениях Вольшской губернии в 1853 году. Арк. 1-12.
10. Івашенко О., Поліщук Ю. Євреї Волині (кінець XVIII- початок XX століття). - С. 119-144.
11. 12 Державний архів Житомирської області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1502- Сведения о состоянии частных еврейских учебных заведений. Арк. 39.
12. 13 Державний архів Житомирської області. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 24-25; Обзор Вольшской губернии за 1906 год.- Житомир, 1907.- С.46-47,
13. Фальброк Г., Чарнолуский В. Начальное образование в России-СПб,1899.-Стр. 111.
14. Центральний державний історичний архів України в Києві. Ф.442. Оп.
15. 16. Спр. 238. Арк 27-28.
16. 16. Поліщук Ю.М. Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 року.// Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу. Збірник статей. 1998. С.113.

Матеріал надійшов до редакції 15.09.03 р.

Агапов Ю. Ю. Частное образование на Волини и его роль в сохранении самобытных черт национальных меньшинств.

Исследуются вопросы расселения на Волини национальных меньшинств и их самобытные частные системы образования.

Agapov Yu.Yu. Private education in Volyn region and its role in saving the original traits of national minorities.

The question of settling of national minorities in Volyn region and its original private education systems are researched.